

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Iranian Civilization Research, Volume 6, Issue 1 - Serial Number 11, June 2024

Valid Cultural foundations in the formation of rock-cut architecture in Iran (With an emphasis on the recognition of the Meymand World Heritage Complex, Shahre Babak)

Dr. Mohammad Mangeli ^{1✉*} Dr. Mohsen Keshavarz ²

- ¹. Assistant Professor, Department of Restoration of Historical Buildings, Architecture, Urbanism and Art Faculty, Urmia University – Urmia. (Corresponding author)* E-mail: m.mangeli@urmia.ac.ir
- ². Assistant Professor, Department of Architectural Conservation, Art and Architecture Faculty, Shahid Bahonar University – Kerman, E-mail: mkeshavarz@uk.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Received: <i>08 March 2024</i> Revised: <i>14 April 2024</i> Accepted: <i>16 June 2024</i> Published online: <i>30 June 2024</i></p> <p>Keywords: - <i>Mehr ritual</i> - <i>Mithraism</i> - <i>Rock-cut architecture</i> - <i>Meymand</i></p>	<p>Mithraism is one of the ancient ideas of Iran, which has had a cultural impact on popular culture, art, architecture, and rituals. This religion originated in India, evolved in Iran, went to the West, and had effects on Christianity at its beginning in Asia Minor. Religious buildings in this ritual are called Mehrabeh (Mithraeum), usually hidden in the mountains. Based on the sanctity of stone in this ritual, they try to design these buildings in the mountains according to specific concepts. The question is, what are the features of this religion that can be found in its architecture and where can these examples be found? Since rock-cut architecture is a type of vernacular architecture that is most closely related to Mithraism, the Meymand World Heritage Complex was selected as a case. In an interpretative-historical process, sources were studied in the field of knowledge of the Mehr ritual, and examples were examined based on the findings. The most important examples of this idea's existence in this place's architecture were the special design of the two historic baths in Meymand and the Pish-Osta temple, which were close to similar examples. The examples of this architecture directly with tools such as decorations do not contain the sacred arrays of this ritual, and the simplicity of their design and organic construction has created a fundamental difference from other examples. Also, what has been going on in the livelihood system in the past, such as subordination to the livelihood norms and the economic system of husbandry or the special rituals of life, have traces of the philosophical thinking of this religion. Cognition of these issues opens the way for more extensive and specific research.</p>
<p>Cite this article: Mangeli, Mohammad. Keshavarz, Mohsen. (2024). Valid Cultural foundations in the formation of rock-cut architecture in Iran (With an emphasis on the recognition of the Meymand World Heritage Complex, Shahre Babak), Iranian Civilization Research, 6(1) 201-228.</p> <p> © The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.</p> <p>DOI: 10.22103/JIC.2024.23062.1300</p>	

English Extended Abstract

1. Introduction

The fundamental recognition of Rock-Cut architecture as one of the important types of vernacular architecture requires a basic understanding of thought that has played a role in forming and evolving this architectural phenomenon. This architecture includes complex meanings and cultural links with the conditions of its time. This complexity results from the variety of components affecting its physical condition which has many changes in the diverse functional types of this architecture. The sanctity of stone among Iranians and its special appeal for creating shelters have always caused the use of this architecture to be of interest throughout the history of this land. As one of the ancient religions of Iran, Mithraism has a special attitude towards the sanctification of rocks and mountains, and traces of its influence can be seen in most religious buildings of this religion. The culture, livelihood, and daily life of the people living in this architecture are also one of the ways to know the thoughts of this architecture which more aspects of livelihood economy can be seen in the residential type of this architecture. The fundamental question is in the initial formation of this architecture in what physical and livelihood cases the traces and effect of culture and thought can be searched? How did certain religious meanings that considered stone sacred affect this architecture? Therefore, the ritual and evolved examples study of this architecture can provide the basis for this knowledge.

2. Research Methodology

This research is qualitative, and its fundamental approach is historical and, with the method of field studies has identified examples related to the subject. The necessary patterns to interpret the findings have been extracted from historical texts that deal with referred architectural studies. This study has compared the evidence in the architecture, livelihood, and culture of Meymand as a case study with other examples related to Mithraism. Familiarity with the site, use of existing documents, visual inspections, recognition of existing material evidence, and comparison with similar cases were used to obtain an epistemological and fundamental opinion for the interpretation of the past conditions of the formation of this architecture.

3. Discussion

From a physical point of view, the common feature of all mentioned Mithraeums is that they are excavated by rock-cut technique. However, not all rock-cut buildings can be considered related to this ritual. Many of the functional types of this architecture, such as residential houses, have been formed mostly under the influence of climate conditions and the geographical context for their construction. However, the few remaining buildings with the ritual function of Rock-cut architecture have special physical characteristics that cannot be seen in any other use type of this architecture. The use of elements such as direct and indirect access to water, the use of platforms for sitting inside the building, specific spatial hierarchy and the location of the main core of the building at the end of the axis of the building, the presence of the altar element, shallow pools of water, facing the holy mountain. The use of curved and semi-domed excavations to cover the main part of the building and the organic or cruciform plan is one of the design elements that can be seen in the design and construction of these buildings. In contrast, in the functional nature of other Rock-cut buildings, these elements and the shape of the design do not have much place. Due to a suitable substrate for digging, Iranian Mithraeums are made with the Rock-cut technique with an organic digging form or a cruciform plan. While, most European Mithraeums, have a specific geometric shape and are often close to rectangular with a columned hall and are built with materials such as

English Extended Abstract

bricks. The Symbolic decorative elements in European Mithraeums in the form of carvings, paintings, or sculptures have been present in these buildings however these decorative elements are not visible in Iranian cases. There is an adherence to a biological cycle based on astronomical knowledge and calendar events corresponding to this ritual, such as seasonal migrations in the summer and winter solstice and the spring equinox which can be proof of the importance of these times for the people who built these buildings. In this cultural livelihood cycle, the rituals of grape harvest, its processing and storage, and the tools used for processing are also important which is proof of the role of wine as a sacred drink in this ritual and its production in the culture and life of the people of this place. Religious and cultural aspects such as the sanctity of animals such as white roosters, crows, dogs, and snakes and plants such as cypress trees, the importance and place of the sunrise, the oath to the mountain, the place and sanctity of fire and hearth, water, spring, and sun are also other examples of connection. There is a similarity between the Mehr ritual and the culture of the people living in Rock-cut complexes.

4. Conclusion

This architecture is the result of an attitude that considers living in mountains and rocks sacred. In the cultural history of Iran, no religion or culture believes in the meaning of the mountain and its connection with the beliefs of this culture as much as the Mehr religion. Conceptual foundations of the Mehr religion should be searched in the livelihood system, norms, customs, and their relationship with nature. The shepherd's life, annual sacrifice rituals, type of food, specific time cycles for changes in the livelihood system, and sanctification of water and fire are cultural examples in which traces of Mehr culture can be seen. Ritual buildings are the most important pieces of evidence of the existence of this culture. The formation of these buildings is based solely on the need for a suitable space to hold the rituals of this culture and it is the most important subject to study in this field. Rock-cut architecture somehow has the same livelihood and culture as the rocks and mountains. The early buildings of Mehr worship in Iran were created far away from any decorations and complex design systems that have fundamental differences in shape and decoration from similar ones in Asia Minor and Europe, such as buildings known as Mithraeum.

بن‌مایه‌های فرهنگی اثرگذار بر شکل‌گیری معماری دستکند ایران

(با تاکید بر شناخت مجموعه میراث جهانی میمند، شهر بابک)

محمد منگلی^۱ | محسن کشاورز^۲

۱. استادیار، گروه مرمت بناهای تاریخی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران (نویسنده مسئول). پست الکترونیکی: m.mangeli@urmia.ac.ir

۲. استادیار، گروه مرمت بناهای تاریخی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. پست الکترونیکی: mkeshavarz@uk.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>آیین مهر یکی از اندیشه‌های کهن ایران زمین است که تأثیرات فرهنگی عمیقی بر فرهنگ عامه، هنر، معماری و حتی آیین‌های پس از خود داشته است. این آیین که خاستگاهی در هند داشته است، در ایران تکامل یافته و به سمت غرب رفت و در ابتدای ظهورش در آسیای صغیر بر مسیحیت اثر گذاشت. بناهای مذهبی در این آیین مهرابه نام داشته‌اند که معمولاً مکانی مخفی در دل کوه بوده‌اند. براساس تقدس کوه و سنگ در این آیین، سعی می‌شد این بناها را در کوه و مطابق با مفاهیمی خاص طراحی کنند. سوال این است که ویژگی‌های فرهنگی این آیین که می‌توانند در معماری آن وجه کالبدی پیدا کنند، چه هستند و این مصادیق را در کدام بناها می‌توان جستجو کرد و در کجای نمونه‌های منتخب معماری دستکند اثرات آن را می‌توان ارزیابی نمود. با توجه به اینکه معماری دستکند گونه‌ای از معماری بومی است که بیشترین قرابت را به آیین مهر دارد؛ مجموعه میراث جهانی میمند، به عنوان مورد پژوهشی، انتخاب شد. ماهیت این پژوهش از نوع کیفی با رویکرد تفسیری-تاریخی منابع مکتوب در زمینه شناخت آیین مهر انتخاب شده است و به استخراج مصادیق از موارد مورد مطالعه می‌پردازد. مصادیق این معماری به صورت مستقیم با ابزارهایی همانند تزیینات، آرایه‌های مقدس این آیین را در خود ندارد و سادگی طرح و ساخت ارگانیک آنها تفاوت اساسی با نمونه‌های دیگر ایجاد کرده است. همچنین آنچه در نظام معیشتی مردمان این مکان در گذشته جاری بوده همانند تابعیت از هنجارهای معیشتی و سیستم اقتصادی دامپروری و یا آیین‌های خاص زندگی، رگه‌هایی از تفکر فلسفی این آیین را در دل خود دارند. شناخت این موارد راه را برای پژوهش گسترده‌تر و به صورت اختصاصی باز می‌نماید.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۱۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۷</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰</p> <p>کلیدواژه‌ها: آیین مهر میترائیسم معماری دستکند میمند</p>

استاد: منگلی، محمد و محسن کشاورز (۱۴۰۳). بن‌مایه‌های فرهنگی اثرگذار بر شکل‌گیری معماری دستکند ایران (با تاکید بر شناخت

مجموعه میراث جهانی میمند، شهر بابک). پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶(۱)، ۲۰۱-۲۲۸.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2024.23062.1300

۱. مقدمه

شناخت بنیادین معماری دستکند به عنوان یکی از گونه‌های مهم معماری بومی، نیازمند بازشناسی بن‌مایه‌های اندیشه‌ای است که در روند شکل‌گیری و تکامل این پدیده معماری نقش داشته‌اند. این معماری از طریق حفاری در دل توده سنگی و یا بسترهای خاکی متراکم که تراکم آنها استحکام لازم را برای ایجاد فضای معماری دارند، بدون استفاده از مصالح خاص معماری ساخته می‌شود و کالبدی ساده را دربر می‌گیرد، که در عین حال دربرگیرنده پیوندهای معنایی و فرهنگی پیچیده‌ای با شرایط زمان خود است. این پیچیدگی حاصل تنوع مؤلفه‌های اثرگذار بر شرایط کالبدی آن می‌باشد که در گونه‌های کارکردی متنوع این معماری تغییرات زیادی دارد (اشرفی، ۱۳۹۰). اثر فرهنگ بر کالبد این معماری را در دو گونه عملکردی آیینی و مسکونی بسیار پررنگ می‌توان مشاهده کرد و سایر عملکردها در این معماری بیشتر جنبه‌های فنی را دربر می‌گیرند تا آنکه معنا و فرهنگ خاصی در دل خود نهفته داشته باشند (منگلی، ۱۳۹۶: ۱۲۰). تقدس سنگ نزد ایرانیان و جذابیت خاص آن برای ایجاد سرپناه همواره سبب شده تا استفاده از این معماری در طول تاریخ این سرزمین از دوره اورارتو تا قرن اخیر مورد توجه باشد (حیدری، ۱۳۷۹). آیین میترا به‌عنوان یکی از ادیان کهن ایران زمین نگرش ویژه به تقدس سنگ و کوه داشته و در بیشتر بناهای آیینی این دین می‌توان ردپای اثرگذاری آن را مشاهده نمود (فرشیدفر و همکاران، ۱۴۰۲ و شکاری نیری و میرفتاح، ۱۳۷۴). جدای از عملکردهای آیینی، نفوذ فرهنگ معیشت و زندگی روزمره مردمان ساکن در این معماری نیز یکی دیگر از موارد قابل جستجو در زمینه شناخت اندیشه این معماری است که بیشتر از جنبه‌های اقتصاد معیشت در گونه مسکونی قابل پژوهش می‌باشد (منگلی، ۱۳۷۸). از طرف دیگر خصیصه استحکام و دوام کالبدی این معماری نسبت به معماری ساخت با مصالح (منگلی و همکاران، ۱۳۹۶)، سبب شده است که بناهای نسبتاً سالمی در این نوع از معماری دیده شوند که دربرگیرنده توالی تاریخی معماری ایران را از دوره پیش از اسلام تاکنون است (Mangeli, 2009) که می‌توان با استفاده از آنها روند تغییرات فرهنگی مؤثر را نیز مورد مطالعه قرار داد.

۱-۱. سوالات پژوهش

- برای شناخت کامل‌تر بنیان‌های فرهنگی اثرگذار بر شکل‌گیری این معماری لازم است به این سوالات پاسخ داده شود:
- چه ویژگی‌های آیینی و فرهنگی در خلق این معماری نقش داشته‌اند؟
 - در کدامیک از گونه‌های عملکردی این معماری می‌توان اثرات فرهنگ را بیشتر مشاهده نمود؟
 - اثر فرهنگ در کدامیک از عناصر کالبدی و ویژگی‌های طراحی این بناها قابل جستجو می‌باشد؟

۲. روش تحقیق

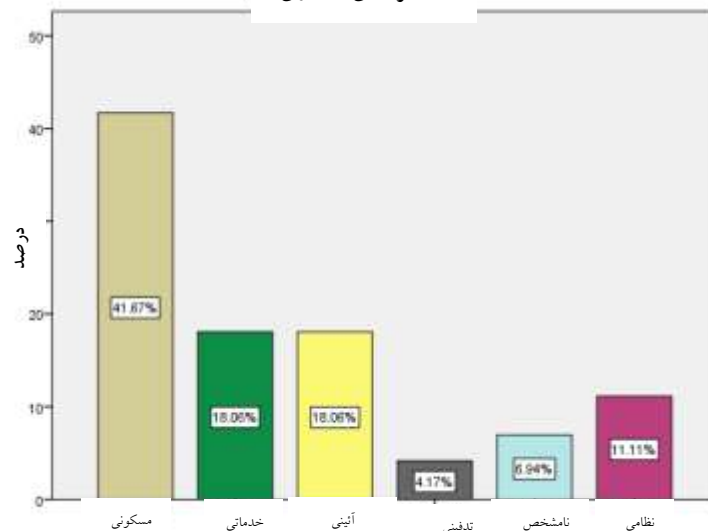
این پژوهش به لحاظ ماهیت از نوع پژوهش کیفی و رویکرد بنیادین آن تاریخی است. با روش مطالعات میدانی به شناخت مصادیق مرتبط با موضوع پرداخته و الگوهای مورد نیاز برای تفسیر یافته‌ها را از متون تاریخی که به مطالعه معماری دستکند پرداخته یا به آن اشاره دارند استخراج نموده و شواهد موجود در معماری، معیشت و فرهنگ میمند را بعنوان نمونه موردی با سایر نمونه‌های مرتبط با آیین مهر مقایسه نموده است. بنابراین شواهد و ارزیابی آنها در این روش نقش اساسی را دارا هستند و برای گردآوری و تحلیل این شواهد در روش تاریخی تدابیری همانند: آشنایی با سایت، استفاده از اسناد موجود، بررسی‌های بصری، شناخت شواهد مادی موجود، قیاس با موارد مشابه، مورد استفاده قرار گرفت تا با استفاده از آن به نظری معرفت‌شناختی و بنیانی برای تفسیر شرایط گذشته شکل‌گیری این معماری رسید. همانطور که اشاره شد، اثر

مسائل فرهنگی بر شکل‌گیری این بناها بیشتر در بناهایی با کارکرد مسکونی و آیینی و تدفینی قابل مشاهده است. طبق آمار دفتر ثبت آثار در سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور بیش از ۳۰۰ بنا با این معماری در کشور شناسایی شده‌اند که از این تعداد حدود ۱۲۰ بنا و مجموعه آن بناهایی ارزشمند می‌باشند (مرکز اسناد وزارت میراث فرهنگی). تعداد ۷۲ بنا و مجموعه در سراسر کشور (تصویر ۱) توسط نویسندگان این گزارش مورد ارزیابی و بررسی کالبدی قرار گرفتند که از میان آنها ۴۲ درصد شامل کارکرد مسکونی، ۱۸ درصد شامل کارکرد آیینی و ۱۸ درصد دربرگیرنده کارکردهای تدفینی بودند. این آمار نشان می‌دهد که گونه‌های عملکردی مسکونی و آیینی که دارای بیشترین اثرپذیری از شرایط فرهنگی هستند، در میان این بناها بیشتر به چشم می‌خورند (نمودار ۱).

تصویر ۱: گستردگی برخی از بناهای معماری دستکند بر روی نقشه ایران. (انجام توسط نگارندگان بر روی نقشه پایه)

عملکردهای معماری

نمودار ۱: درصد گونه‌های عملکردی معماری دستکند در سراسر ایران (نگارندگان)

۳. پیشینه پژوهش

از اولین اشارات به نام میترا و مهر در متون تاریخی معاهده‌ای که مابین هیتی‌ها و میتانی‌ها در قرن ۱۴ پ. م است که میترا به همراه تعدادی از ایزدان به عنوان گواه در این پیمان آورده شده‌اند (شورتهایم، ۱۳۸۷: ۱۷). مهر در ریگ ودا به نام "میثره" آورده شده است که رابطی میان خدایان و انسان بوده است و قادر به دادگری و حفظ نظم و امنیت مردمان است (بهار، ۱۳۸۹: ۲۶۷-۲۶۴). در اوستا و در سرودهای مهریشت، مهر دارای چراگاه‌های فراخ است و سرزمین ایرانی را خانمان خویش و سرشار از سازش و آرامش می‌کند (مهریشت، کرده ۴: بند ۱۳). مهر یک خدای اجتماعی است که بر کردار و پیمان مردان ایران زمین نظارت دارد و به مردم و چهارپایان توانگری می‌بخشد (نیلبرگ، ۱۳۸۳: ۶۴-۶۲) در روم کهن این اعتقاد وجود داشته که میترا مولود صخره است و تنها شاهد این زایش، چوپانانی بوده‌اند که در مراتع اطراف چهارپایان خویش را می‌چرانند. او از طرف خدای خورشید موظف به کشتن گاو بوده و او را به دام می‌اندازد و به غار محل سکونتش می‌برد و با خنجر قربانی می‌کند که این کشتن منشاء شکل‌گیری حیات بر روی زمین می‌شود (لباف خانیکی، ۱۳۹۱).

نزد یونانیان و بابلیان کوه جایگاهی مقدس داشته و همواره جایگاه خدایان بوده است و مکانی برای ستایش خدایان و هرکجا که کوه نبوده، همانند اهرام مصریان، بنایی چون کوه ساخته می‌شده است (حامی، ۱۳۵۵: ۱۰-۶). در بندهای ۱۳ و ۱۴ مهریشت نیز آمده است که میترا از بالای کوه بر سراسر ملک آریائیان نظاره داشته و بناهای آیین مهری نیز در همین کوه‌ها حفر می‌شده‌اند (پورداوود، ۱۳۵۶: ۴۴). در مهریشت همچنین نام میترا به همراه اهورامزدا آورده شده و این سروده در ستایش وی در اوستا آمده است که جایگاهش در کوه است و خدای روشنی است (حامی، ۱۳۵۵: ۱۰-۶). همچنین در مهریشت، مهر با شکوهی بسیار جلوه‌گر می‌شود و اهورامزدا به زرتشت می‌گوید: وقتی مهر را آفریدم به مردمان دستور دادم که بر او قربانی کنند و فدیة دهند و نماز گذارند و مقام او را به اندازه آن خود بالا آوردم. و در جایی دیگر مهر را دارنده زمین‌هایی فراخ می‌نامد که زورمند و پادشاه شکوهمند مردم زمین است (ورمازرن، ۱۳۸۶: ۱۸). آیین میترا به عنوان آیینی سرّی و با مناسک خاص و دارای مراتب مشخص در ایران زمین جای گرفت و در دوره اشکانی به آسیای صغیر و اروپا گسترش یافت (ورمازرن، ۱۳۸۶: ۷-۶). این آیین از ابتدا آیینی برای گروه‌های کوچک بود که بناهای موجود نیز حکایت از این امر دارند و در اصل در زیرزمین یا در غارها ساخته می‌شدند (ورمازرن، ۱۳۸۶: ۷-۶). در آیین مهر اعتدالین و انقلابین نجومی دارای اهمیت بوده و زمانی برای جشن و سرور محسوب می‌شده‌اند و معمولاً معابد را به گونه‌ای می‌ساخته‌اند که رو به سمت طلوع آفتاب بر نقش مهر باشند (ورمازرن، ۱۳۸۶: ۷-۶). پرستندگان مهر در معابد خود خوراک می‌خورده‌اند که بیشتر شامل نان و آب است اما شواهدی وجود دارد که در این مهمانی‌ها شراب نیز می‌نوشیده‌اند. پرستندگان در صبح و غروب گرد هم می‌آمدند و روز هفتم هفته را مقدّس می‌دانستند. همچنین روز آخر پاییز و شب آن را مقارن با زایش مهر از درون سنگ دانسته و آن را نیز گرامی می‌داشتند. مهرپرستان دارای هفت مرتبه و درجه بوده‌اند که به ترتیب شامل: کلاغ، داماد، سرباز، شیر، ایرانی، پیک مهر و پدر بوده‌اند که در درون مهرابه‌ها هر کدام جایگاه و نقشی داشته‌اند (ورمازرن، ۱۳۸۶: ۱۸).

از اولین مطالعات در زمینه ارتباط معنایی آیین مهر و معماری دستکند می‌توان به پژوهش ورجاوند (۱۳۵۱) اشاره نمود که بنای قدمگاه قبله‌داغی در نزدیکی آذرشهر و گورستان پیرامون آن را مورد مطالعه قرار داده و این بنا را که به صورت یک گنبد کامل حفر شده در بستری از جنس سنگ آذرآواری* می‌باشد، برداشت کرده و توصیف کاملی از آن ارائه شده است. وی معتقد است این بنا یک معبد مهری بوده است (تصویر ۷ تا ۱۴). در همین پژوهش به بنای دیگری به نام معبد

ورجووی در نزدیکی مراغه اشاره شده (تصویر ۷ تا ۱۴) که به لحاظ پلان و سبک ساخت به آنچه در آیین مهر اشاره شده شباهت‌هایی دارد. در این پژوهش همچنین عنوان شده است که نمی‌توان ارکان طراحی و مفهومی موجود در معابد مهری اروپایی که نمونه‌های موجود و مسلم این فرهنگ هستند را الگویی برای معابد مهری ایرانی دانست و هرآنچه با آنها انطباق ندارد، کنار گذاشته شود (ورجاوند، ۱۳۵۱). چرا که در ایران زمین آیین مهر علاوه بر شهریاران و جنگاوران، نزد مردم دامپرور و کشاورز نیز مورد توجه فراوان بوده و آنها او را حافظ چراگاه‌ها و رمه‌های خود می‌دانستند و هرکجا کوهساری بوده و امکان ایجاد فضایی درون صخره، نسبت به ایجاد مهرابه اقدام می‌کرده‌اند (همان). در پژوهشی دیگر با بررسی کلی بافت، معماری و مردم‌شناسی روستای میمند، گزارش تهیه شده به بیان ارتباط این مکان با مسائل آیینی پرداخته، اما چگونگی و مصادیق این مفهوم را در این مکان جستجو نموده و تنها به بیان فرض ارتباط ساخت این مکان و ریشه‌های آیینی آن پرداخته است (همایون، ۱۳۵۳). پژوهش‌های مشابه دیگری نیز به صورت پراکنده در طی دو دهه گذشته انجام شده‌اند که همگی به شکلی، تنها به توصیف کالبدی تک بناهایی خاص همانند اباذر در نزدیکی نیر اردبیل (شکاری نیری و میرفتاح، ۱۳۷۴)، داش کسن زنجان (موسوی، ۱۳۸۴) و ورجووی مراغه (شکاری نیری، ۱۳۸۵) و چند بنای دیگر پرداخته‌اند، اما مصادیق مرتبط با فرهنگ مهرپرستی در این بناها به روشنی مورد تحلیل قرار نگرفته است. پژوهش موردی در زمینه شناخت مسجد جامع دستکند میمند به عنوان موردی خاص از مسجد در مقاله‌ای دیگر صورت گرفته است. با توجه به این که در مقایسه با سایر مساجد در معماری دستکند به لحاظ فکر و روش و ارزش‌های مادی و معنوی کردن کوه برای ایجاد این مکان امری مقدس محسوب می‌شود، این مورد استثنایی و سایر موارد مساجد دستکند موضوع شناخت قرار گرفته‌اند (اولیا و اولیا، ۱۳۹۱). اندیشه مهرپرستی و جایگاه آن در معماری دوره پارتی یکی دیگر از موارد مطالعاتی مرتبط است که به مقایسه نقش مایه‌های سفال‌های دوره اشکانی و بقایای بنایی چلیپایی مکشوفه در مجموعه قلعه ضحاک هشتروند با موارد مشابه در شرق و غرب ایران پرداخته و نتیجه گرفته است ایده‌های مرتبط با آیین مهر که در زمان اشکانیان پیروان بسیاری داشته، از طریق شمال غرب ایران به روم منتقل شده است (Omrani and Moradi, 2015). اما در پژوهشی دیگر این پژوهشگران در بررسی گاه‌نگاری مجموعه دستکند اباذر در نیر، به این نتیجه رسیدند که آثار معماری دستکند حوزه سبلان شباهت زیادی به لحاظ طرح و عناصر معماری به یکدیگر دارند و بیشتر از نگاه معیشتی دارای اهمیت هستند تا آیینی، و این آثار به دلیل عدم استفاده از سطوح تزئینی و سادگی در طرح شباهتی به مهرابه‌های شرقی و میترائیوم‌های رومی ندارند (Omrani and Moradi, 2021).

۱-۳. معابد مهری

بناهایی که مناسک آیین مهردینان در آنها اجرا می‌شده "مهرابه" نام داشته است. این واژه ترکیبی از دو واژه "مهر" و "آبه" است که آبه، به مفهوم غار و جای گود نیز به کار می‌رود (حامی، ۱۳۵۵: ۶۲). در آیین مهرآمده است که میترا از سنگی در کوه زاده شد و کشته شدن گاوی به دست وی در غار اتفاق افتاده است (تصویر ۲). این مکان نزد این افراد مقدس بوده و هرکجا غار وجود نداشته برای ساخت مهرابه، خود اقدام به حفر غار می‌نمودند (حامی، ۱۳۵۵: ۶۲). این بناها غالباً به صورت مخفی حفر می‌شده‌اند و با توجه به اهمیت و عملکرد آب و دسترسی به آب جاری در مراسم این آیین، وجود آب جاری در داخل یا در جوار این بنا یک ضرورت بوده است. طرح این بناها بیشتر نزدیک به مستطیل و سقفی طاق‌مانند که نمادی از آسمان است، بر روی آن وجود داشته است (ستارنژاد، ۱۳۹۹) (آزاد، ۱۳۹۱). محراب مهم‌ترین بخش این بنا

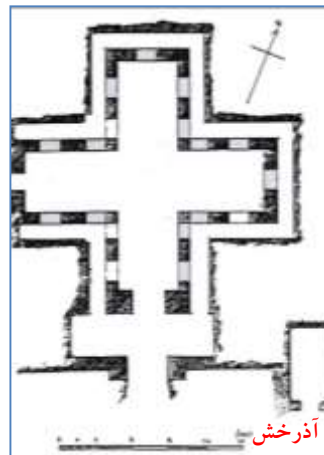
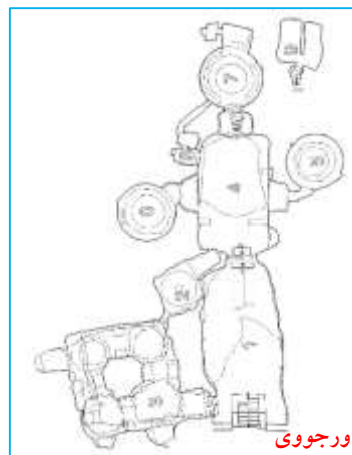
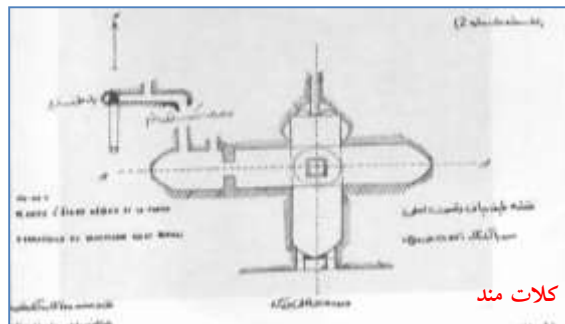
بوده و معمولاً در انتهای محور اصلی و بیشتر رو به شرق ساخته می‌شد و شکل دهانه غار را مجسم می‌نموده است (حامی، همان: ۶۳). مطابق سنن ایرانی در مهرابه‌ها قبل از اتاق محراب دو نمازخانه کوچک وجود داشته که محل نگهداری آتش مقدس و نذورات و هدایایی بوده‌اند که به مهرابه اهدا می‌شدند و در جلو آن حوضچه کوچکی در ورودی یا نزدیک آن دیده می‌شود (ورمازرن، ۱۳۸۶: ۵۱). معمولاً سه اتاق در هر بنا وجود داشته که نمازخانه اصلی با محراب با سقفی منحنی است و در جلو محراب مصطبه‌ای برای قربانی (تصویر ۳ و ۴) با حوضچه‌ای که شخص بتواند زانو بزند و سر خود را در آب فرو ببرد و نوعی غسل تعمید را انجام دهد، وجود داشته است (تصویر ۳ و ۴) (ورمازرن، ۱۳۸۶: ۵۲). بنابر این شواهد تاریخی می‌توان حدس زد که مهرابه‌های اولیه دارای پلانی شبه چلیپایی یا چلیپایی (تصویر ۵ تا ۷)، دارای محرابی در انتهای محور اصلی بنا، در جوار جریان آب، دارای حوضچه تعمید و معمولاً در مکان‌هایی ساخته می‌شده‌اند که بیشترین میزان اختفا را دارا باشند (علیپور و همکاران، ۱۳۹۸) (تصویر ۸ تا ۱۵). در اروپا معماری فضا‌های معماری آیین مهر که به نام میترائیوم شناخته می‌شوند بیشتر دارای طرحی با پلان مستطیل شکل هستند که در مواردی به صورت تالاری ستون‌دار نیز دیده می‌شود. سکوه‌های محل نشستن پیروان این آیین در راستای محور اصلی بنا قرار دارند و در انتهای این محور محراب با نقش یا مجسمه میترا در حال قربانی کردن گاو نر به چشم می‌خورد که نمادهای هفتگانه مقدس در اطراف آن نقش دیده می‌شوند (علیپور و همکاران، ۱۳۹۸). مصطبه قربانی در جلو این محراب قرار دارد. فرم طراحی مستطیلی و ستون‌دار این بناها در اروپا در دوره‌ها بعد در باسیلیکاهای رومی و پس از آن در معماری کلیساها امتداد پیدا کرد. این شکل از طراحی از فلات آناتولی تا غرب اروپا دیده می‌شود (Coskun, et al, 2022) (علیپور و همکاران، ۱۳۹۸).

تصویر ۲: ذبح گاو به وسیله میترا در بیشتر تصاویر مربوط به این آیین به عنوان مناسکی مقدس و نمادین تصویر شده است (Britanica.com)

تصویر ۳ و ۴: نمایی از محراب در آتشکده آذرخش داراب در مقابل حوضچه تعمیرات و نمایی از مصطبه قربانی در معبد زیر رصدخانه مراغه (نگارندگان)

تصویر ۵ تا ۷: شکل چلیپایی و شبه چلیپایی اجرا شده در طراحی بناهای دستکند معبد کلات مند خورموج (رضایی و آریان‌فر، ۱۴۰۳، تصویر ۶، به نقل از ورجاوند، ۱۳۵۵)، آتشکده آذرخش داراب (کریمیان و سیدین، ۱۳۹۱، نقشه شماره ۱) و ورجوی مراغه (اداره میراث فرهنگی مراغه)

آدرخش

ورجوی

خورس

داش کسن

کلات مند

قبله داشی

ایج

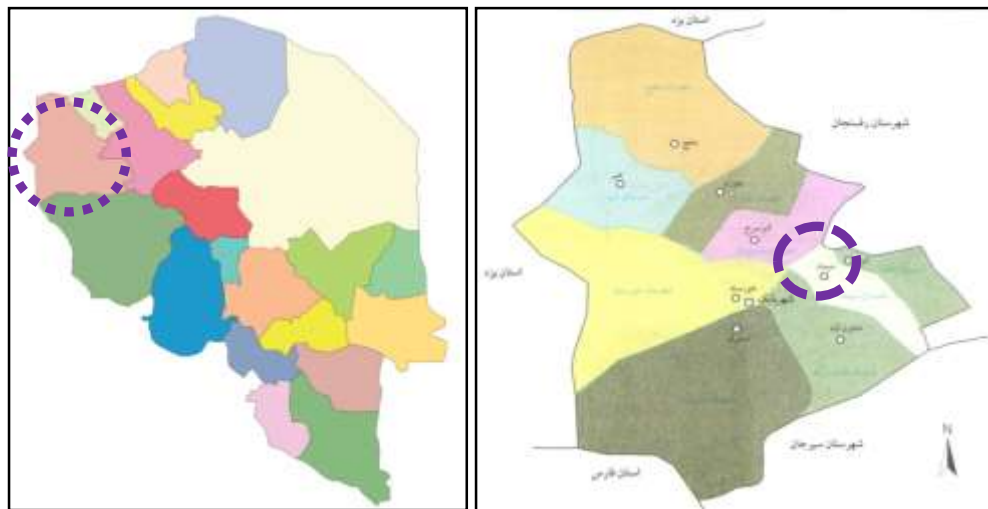

رصدخانه

تصویر ۸ تا ۱۵: نمایی از ۸ بنای آیینی دستکند مهم ایران که ردپای آئین‌های شرقی و مهر را دارا هستند (نویسندگان)

۴. معرفی مورد: مجموعه میراث جهانی منظر فرهنگی میمند

روستای تاریخی و دستکند میمند در ۳۰ کیلومتری شرق شهرستان شهربابک در شمال غرب استان کرمان قرار دارد (تصویر ۱۶ و ۱۷). این روستا در عرض جغرافیایی ۱۳ و ۳۰ شمالی و ۵۵ و ۲۲ طول شرقی از نصف النهار گرینویچ قرار دارد و ارتفاع آن از سطح دریا ۲۲۲۰ متر است (تصویر ۱۸). این روستا در دامنه جنوبی آتشفشان خاموش مساهیم قرار دارد. جنس سنگ موجود که میمند در آن حفر شده است از جنس آوارهای آتشفشانی (ولکانیک) و به نام پامیس می‌باشد (Kiani et al., 2022). این روستا از پنج طبقه تشکیل شده و حدوداً ۳۶۰ واحد مسکونی در دل سنگ‌های بستر آن حفر شده است. اقلیم منطقه میمند کوهستانی و سردسیر است اما دشت‌های نزدیک آن آب و هوای نیمه‌بیابانی دارند. تاریخ شکل‌گیری این روستا نامشخص است اما شهربابک که در نزدیکی آن است، در زمان ساسانیان تأسیس شده است (حسینی، ۱۳۸۰: ۴۵). حفاری‌های باستان‌شناسی بر دژ میمند و آزمایش کربن ۱۴ بقایای این دژ حکایت زمانی حدود دوره پارسی را دارد (پایگاه میراث فرهنگی میمند، ۱۳۸۱). همچنین سفال‌های بدست آمده در میمند شباهت به زیادی به سفال‌های دوره ساسانی (۵۰۰-۲۰۰ بعد از میلاد) دارد (اسدآبادی، ۱۳۷۴). اما نقوش صخره‌ای اطراف میمند حکایت از زندگی انسان در هزاره‌های پیشین در این ناحیه دارد (کریمی، ۱۳۸۶).

تصویر ۱۶ و ۱۷: موقعیت روستای میمند و شهربابک در نقشه استان کرمان (فرهنگ جغرافیای آبادی‌های ایران)

تصویر ۱۸: عکس هوایی میمند در ۱۳۴۴ خورشیدی (سازمان نقشه برداری کشور)

این روستا در لبه‌های یک درّه کم عمق و با طول کمتر از یک کیلومتر شکل گرفته است (تصویر ۱۸). در بافت این روستا اکثر بناها کاربری مسکونی دارند و تنها چند بنای محدود به عنوان مدرسه، مسجد، حسینیه، حمام، آتشکده وجود دارد. ارتباطات در درون بافت روستا، در مسیل مرکزی و مسیرهای باریکی صورت می‌گیرد که وظیفه دفع آبهای سطحی این روستا در زمان بارندگی را بر عهده دارند این بافت در مراحل مختلف شکل گرفته که هر مرحله بر اساس ویژگی‌های معماری هر دوره قابل تمایز است (اشرفی، ۱۴۰۰) (منگلی، ۱۳۸۴ : ۳۳۱-۳۵۰).

مردمان میمند بر اساس یک هنجار معیشتی مشخص تنها در ماه‌های سرد سال در این مکان زندگی می‌کرده‌اند و در بیشتر ماه‌های سال در دشت‌ها و درّه‌های اطراف میمند به دامداری و کشاورزی مشغول بوده‌اند. به دلیل اقلیم سرد این درّه، خانه‌های میمند بازشوهایی کوتاه و کوچک دارند تا ضمن تناسب با اندام مردمان میمند کمترین تبادل حرارتی با بیرون را داشته باشد (Mangeli, et al, 2022: 71). همچنین اتاق‌های سیاه و دودآلود خانه‌های میمند به دلیل ضخامت زیاد جداره‌های خود نیز کمترین میزان تبادل حرارتی با بیرون را دارند. این خانه‌ها معمولاً در تابستان دارای هوایی خنک بوده و در زمستان نسبتاً گرم هستند و با کمترین میزان انرژی قابلیت رسیدن به محدوده آسایش را دارند (Mangeli, et al, 2023: 447). پیوستگی و تراکم بافت روستایی میمند و شکل‌گیری آن در طبقات متعدد سبب شده است که ارتباطات فضایی بافت آن متراکم و نزدیک به هم باشد (تصویر ۱۹ تا ۲۱). این روستا در درون خود نیز محله‌بندی مشخص بر پایه خانواده‌های ساکن را داراست (Mangeli, 2009: 390).

۴-۱. وجه تسمیه

در خصوص وجه تسمیه میمند تنها یک صورت مسأله قابل قبول است. با تفکیک این کلمه به اجزا تشکیل‌دهنده آن از دو دیدگاه قابل بررسی است. می+ مند، می به معنای شراب و آنچه نوشیدنی که از میوه گیاهان به دست آید و مند به مفهوم مالکیت و صاحب چیزی بودن. این کلمه فارسی است و در مجموع به مفهوم مکانی است که صاحب و دارای "می" باشد. با بررسی محصولات میمند و انواع میوه‌های آن و نحوه بهره‌گیری از آنها توسط مردمان میمند در حال حاضر و گذشته تولید شراب در این مکان خالی از حقیقت نیست. در اکثر زبان‌ها مانند پهلوی و فارسی باستان و کردی نیز

می به معنای شراب به کار رفته است. در تعبیری دیگر برخی واژه میمند را به سه قسمت تقسیم‌بندی نموده اند: می+ من+ ده. یعنی این کلمه بیانگر و خلاصه‌ای از یک جمله است. جمله‌ای که امر به دادن "می" می‌نماید. می‌گویند معماران میمندی در گذشته وقتی که تیشه بر دل سنگ میزند، تا این بناها را حفر کنند، برای آنکه نیرو و توان بیشتری برای این کار طاقت‌فرسا داشته باشند، از دیگران طلب "می" می‌نمودند و همراه با آهنگ و ضرب تیشه خود، می، من، ده را زمزمه می‌نمودند.

با توجه به این دو نگرش نسبت به واژه میمند و بررسی آنها و وجود رسم دوشاب‌گیری از انگور به جای شراب‌گیری از آن، در کارگاه‌های فراوان او وجود درختان بی‌شمار انگور در دره‌های اطراف میمند و شواهدی که نشان می‌دهد مردمان این مکان در قرون اخیر به دین اسلام گرویده‌اند (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۳۸)، مورد اول دور از ذهن نیست.

تصویر ۱۹: نمایی گسترده از سمت غرب در درون میمند (نگارندگان)

تصویر ۲۰: منظره روستا از سمت جنوب (نگارندگان)

تصویر ۲۱: نمایی از روستای صخره‌ای میمند از سمت جنوب غرب (نگارندگان)

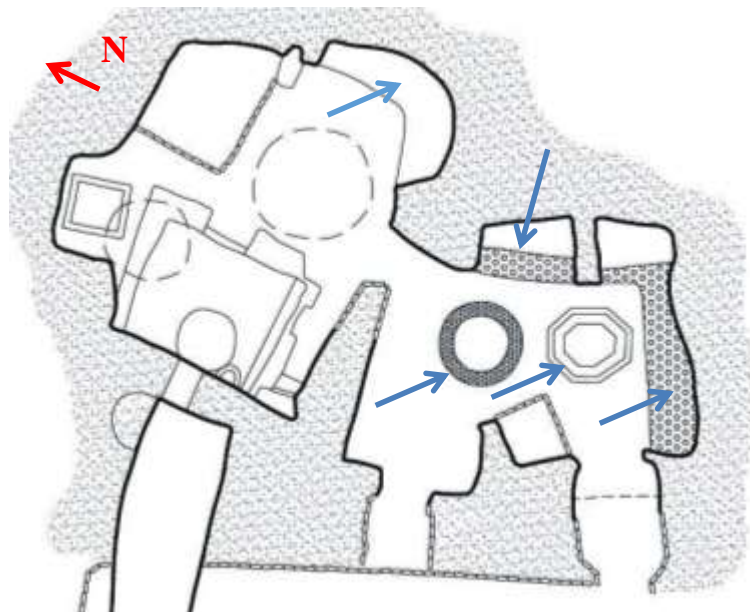
۴-۲. میمند در متون تاریخی

در قرون اخیر اشاراتی به این مکان در سفرنامه‌ها و گزارشات دیده می‌شود. در کتاب بستان السیاحه آمده است: "میمند کرمان قریه‌ای است خرم بنیان در یک منزلی شهر بابک در کوهسار واقع و بیوتات آن قریه همگی از سنگ تراشیده‌اند. قرب دویست خانه در اوست و چند مزرعه مضافات اوست. لبنیات و لحوم آنجا ممتاز است. مردمش اکثر شیعی مذهبند اما جلیبی مشربند" (شیروانی، ۱۳۴۲: ۵۷۰). همچنین در جغرافیای کرمان وزیری از میمند چنین یاد شده است: "میمند کوهستان است. بیشتر مزارع آن آبش رودخانه و چشمه است. باغات زیاد دارد. انواع فواکه عمل آید خانه‌های مردم آنجا در سنگ است. درخت سنجد زیاد دارد. سکنه آن دهات آرد سنجد را در مشک‌ها کرده زمستان به جای نان در کشک ریخته می‌خورند مردمش تفنگچی کارآمد و شکاری می‌باشند" (حسینی، ۱۳۸۲: ۹۶ به نقل از وزیری). هنری پاتینجر در سفرنامه خود این مکان را چنین توصیف می‌کند: "به شهر مینان رسیدیم مسکن این شهر عبارتند از سیصد یا چهارصد غار که در کوهستان کنده بودند و طول ردیف این غارها به یک چهارم میل می‌رسید. بعضی از این خانه‌های زیرزمینی یکی بر روی دیگر کنده شده بود و راهی طاقچه‌مانند یا در واقع پلکانی، آن دو را به هم وصل می‌کرد. با همه احوال به طور کلی خانه‌ها یک طبقه و هر خانه تشکیل می‌شد از یک اتاق بزرگ در وسط و دو فرو رفتگی در طرفین. من به بهانه خرید جو و علوفه جهت قافله‌ام به داخل عدّه ای از این مساکن رفتم به نظر می‌آمد که جمعیت مینان در سابق زیادتر بوده. زیرا بسیاری از غارها خالی و متروک و غیرمسکونی بودند. زندگی و تمدن مردم مینان شبانی و گله‌های بزرگ گوسفند و بز نگهداری می‌کنند" (پاتینجر، ۱۳۴۸: ۲۶۸). ایرج افشار، در گزارش بازدید خود از این مکان چنین آورده است: "میمند، واقع در شش فرسنگی شهر بابک در دل کوهساری واقع شده است. راهش از کفه‌ای می‌گذرد و یک فرسنگش میان درختان بنه قدیم و کهن است. معلوم می‌شود که روزگاری جنگل مانند بوده است. میمند در دو سوی درّه‌ای بنا شده است. رودش خشک و سنگلاخی است باغ‌های مختصر دارد. درختانش گردو و بادام است. در این آبادی، خانه ساخته از خشت و گل و سنگ دیده نمی‌شود. همه مردم، که حدود سیصد خانواده‌اند، در غارهای چهار گوشه کنده دست آدمی زندگی می‌کنند. غارها در سه چهار طبقه در بدنه کوهی سنگی در دو سوی درّه ایجاد شده، جنس کوه از سنگ رسوبی است که خوب به هم جوش خورده و سفت شده است به اطمینان می‌توان آن را سوراخ کرد و ترس فرو ریختن نداشت. مگاک‌ها پستو دارد، رف دارد، سه درگاه و سکو دارد آنها که بزرگترست مثل حمام و مسجد ستون دارد. به طور کلی با معماری خاصی ساخته می‌شود. معمولاً هر سه اطاق در یک کوچه به اصطلاح خودشان: (کیچه) کنده شده این کوچه گونه‌ها را به عرض یک و نیم تا دو متر و طول سه چهار متر در بدنه کوه ایجاد کرده‌اند. در منتهای هر کوچه

یک اتاق و در دو پهلو، دو اتاق وجود دارد. دبستان آبادی در یکی از همین کوچه‌هاست اتاق دست راست دفتر مدیر و دو اتاق دیگر کلاس‌های اول تا چهارم است. اتاق‌ها معمولاً نورگیری جز در ورودی ندارند. در قبرستان ده سنگ گورهای مرمر بلند بدتراش و بدخط بسیار دیده می‌شود و اکثراً مربوط به قرون یازدهم و دوازدهم (هجری) است سنگ‌های قرن چهاردهم از سنگ طبیعی رودخانه و به خط‌های غیرقابل قرائت است. کسب عمده مردم قالیبافی است" (افشار، ۱۳۷۱: ۲۶۹) (لباف خانیکی، ۱۳۹۵: ۱۱۳).

۳-۴. حمام تاریخی میمند

این بنا در پایین‌ترین تراز ارتفاعی این روستا در لبه‌های رودخانه فصلی مرکز روستا حفر شده، به شکلی که با جداسازی آب این رودخانه در بالا دست در گذشته، جوی آب کوچکی به داخل این بنا هدایت می‌شده که مسیر آن و حوضچه‌های مربوط به این آب در حفاری‌های چند سال اخیر این بنا شناسایی شده‌اند. طرح این بنا به شکلی است که کلیه دیوارهای داخلی و خزینه اصلی حمام الحاقی بوده و مشخص است که در دوره‌های اخیر به بنا اضافه شده‌اند و بنا قبل از تغییر کاربری به حمام، عملکرد دیگری داشته است (منگلی، ۱۳۸۴: ۲۱۴). با توجه به آنچه در خصوص مهرابه‌ها ذکر شد، وجود این جوی آب، سکوه‌های داخل بنا، نوع نورگیری و حوضچه‌های داخل بنا، این عناصر با آنچه برای یک مهرابه مورد نیاز بوده همخوانی دارند. اگر به نقشه حمام توجه شود (تصویر ۲۲) مشاهده می‌شود پس از ورودی سمت چپ مکانی وسیع است که دور آن سکوی بلندی دارد که می‌توانست همان سکوهایی باشد که افراد بر آن می‌نشستند. ممکن است دیوار پشت این سکوها را بعدها وقتی از این مکان به عنوان رختکن استفاده کردند عمیق‌تر کرده باشند. حوضچه پاشویه، شباهت زیادی به محل غسل تعمید با آب دارد، که یک نفر می‌تواند در آن زانو بزند سرش را نیز در آن فرو برد (تصویر ۲۳). در اتاق سوم دست چپ دیگ مسی در زمین کار گذاشته شده، آب خزینه در این مکان داغ می‌شده است که با توجه به دیوارهای آن مشخص است این قسمت الحاقی است و در دوره‌های متاخر به بنا اضافه شده است. اما سکوهایی که کنار این خزینه امروز وجود دارد در سنگ بستر تراشیده شده و جز بدنه اصیل بنا است، چه بسا مکان نشستن افراد برای برگزاری آیینی خاص بوده است (تصویر ۲۴).

تصویر ۲۲: پلان حمام تاریخی روستای میمند که سکوها و حوضچه‌ها در آن با فلش مشخص است (پایگاه میراث فرهنگی میمند)

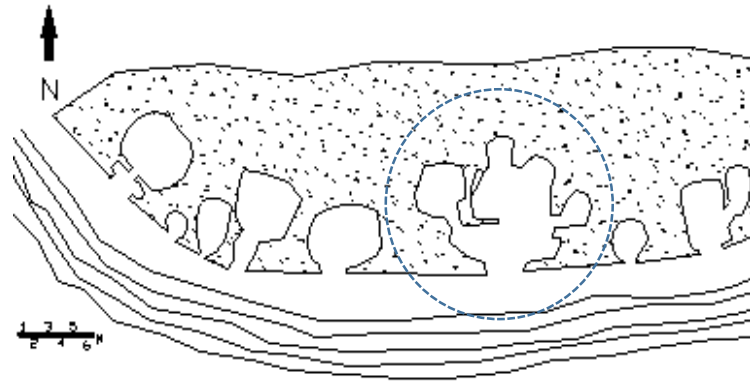
تصویر ۲۳: نمایی از داخل حمام میمند که در آن مسیر جریان آب و حوضچه‌های شستشو و سکوها با فلش مشخص شده است (نگارندگان)

تصویر ۲۴: نمایی دیگر از فضای داخلی حمام میمند و سکوی جانبی و خزینه الحاقی آن (نگارندگان)

۴-۴. معبد پیش اوستا

در روستایی به نام پیش اوستا در دامنه کوهی به همین نام بناهایی دیده می‌شود که شباهت‌های زیادی با معماری میمند دارد. این مجموعه نزد اهالی روستا به نام معبد شناخته می‌شوند. روستای پیش اوستا تقریباً در فاصله‌ای کمتر از ۱۵ کیلومتری میمند واقع شده است. اما آنچه در این مجموعه به چشم می‌خورد شامل تعدادی اتاق‌های دستکند است با ابعاد و شکل‌های متفاوت که به لحاظ پلان شباهت به برخی پلان‌های میمند در میان آنها دیده می‌شود. مهمترین بخش این مجموعه بنایی است که به همان نام معبد شناخته می‌شود و دارای پلان متفاوتی نسبت به سایر حجره‌ها است. این قسمت از مجموعه دارای یک مسیر آب مخروطی و یک فرورفتگی محراب مانند است. همچنین، وجود آب در کف و سقف این بنا و بنای مجاور، یکی دیگر از تفاوت‌های این بنا نسبت به سایر فضاهای این مجموعه است. این فضا از جمله فضاهایی است که شباهت بسیاری به فضاهای معماری مهرابه‌ها دارد. شکل پلان شبه چلیپایی (تصویر ۲۵)، اختفا نسبی بنا، دسترسی به جریان آب (تصویر ۲۶ و ۲۷) و وجود محراب (تصویر ۲۸) امکان برگزاری مراسم را در این بنا به صورت کامل فراهم می‌نموده است. ترکیب این عناصر به صورت دست نخورده در کنار هم و نام آن به گونه‌ای بیانگر وجود نوعی از مهرابه به شکل ساده و ابتدائی آن در این محل است.

تصویر ۲۵: پلان مجموعه پیش اوستا و قرارگیری بنای معبد در وسط با پلان شبه چلیپایی (نگارندگان)

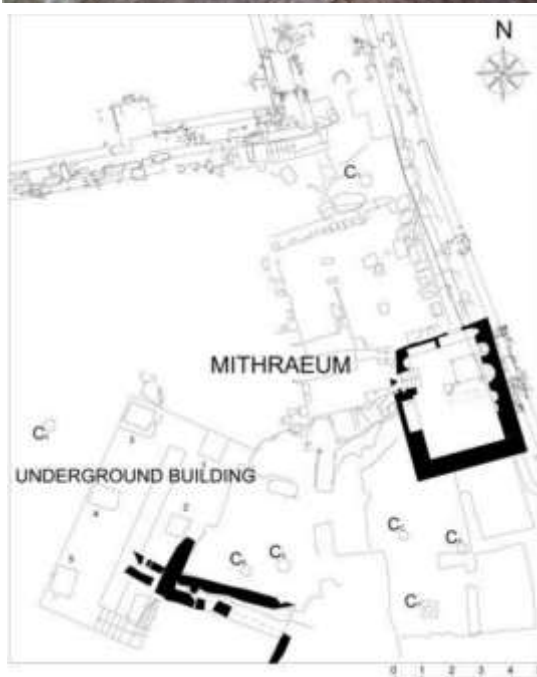

تصویر ۲۶ و ۲۷: وجود جریان آب در جوار معبد پیش اوستا و وجود حوض و مسیرهای انتقال آب در حمام تاریخی میمند (نگارندگان)

تصویر ۲۸: نمایی از محراب معبد پیش اوستا (نگارندگان)

بررسی نمونه‌های مشابه این دو بنا ما را به مکانی دورتر از میمند در ناحیه فلات آناتولی در ترکیه به مجموعه باستانی قلعه زرزوان در دیاربکر هدایت می‌نماید که در حفاری‌های باستان‌شناسی منطقه مشخص شد که این بنا دارای یک میترائیوم رومی است که اندام و عناصر به کار رفته در معماری دستکند این بنا شباهت زیادی به اجزا معماری توصیف شده در میمند و معبد پیش اوستا در نزدیکی میمند دارد. مطالعات باستان‌سنجی تاریخ‌گذاری سفال‌های این مکان نشان می‌دهد این میترائیوم در قرن دوم یا سوم پ.م حفر شده است که مقارن با دوره ساسانی است. این مکان به دلیل قرارگیری در مرز امپراطوری ساسانی و اشکانی با امپراطوری روم دارای آثاری از هر دو تمدن است (Coskun, et al, 2022). وجود سکوها، تاقچه و حوضچه‌های این بنا، ارتفاع و تناسبات به کار رفته در بنا، موقعیت استقرار و دستکند بودن این میترائیوم با در (تصویر ۲۹ و ۳۰) مشخص است که با مقایسه با تصاویر ۲۲ تا ۲۸ تشابه آنها قابل مشاهده است. مقایسه پلان این میترائیوم با پلان نمونه‌های ایرانی همانند میمند و پیش‌اوستا و ورجووی مراغه به روشنی نشان می‌دهد که تفاوت بنیادین آنها در طرح پلان ارگانیک در حمام میمند و شبه‌چلیپایی در ورجووی و پیش‌اوستا با الگوی پلان مستطیل شکل و هندسی این میترائیوم است که در پلان سایر نمونه‌های اروپایی الگویی رایج است از طرف دیگر به لحاظ فنی دقت در تراش سطوح و ظرافت حفاری در این بنا نسبت به دو نمونه دیگر قابل مشاهده است.

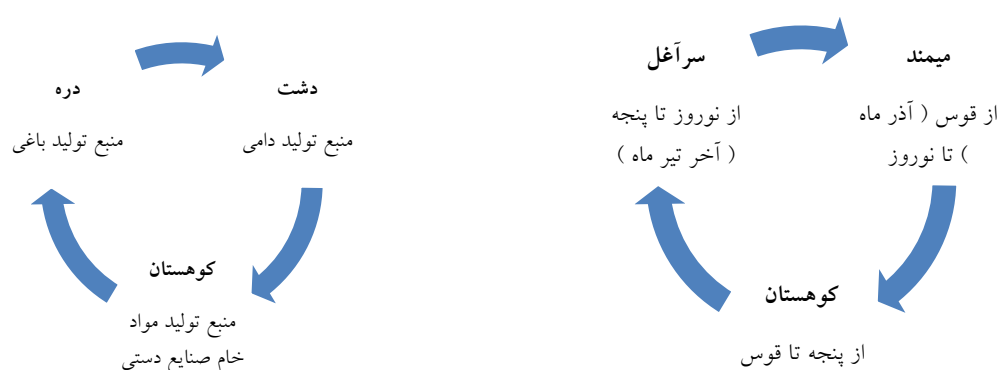
تصویر ۲۹ و ۳۰: دو نما از داخل میترائیوم دستکند زرزوان و پلان مجموعه آن و تشابه طرح عناصر حوضچه‌های تعمیر و سکوها با حمام میمند و معبد پیش اوستا تصاویر به نقل از (Coskun, et al, 2022) و قابل مقایسه با تصاویر ۲۲ تا ۲۸.

۵-۴. معیشت

شاید بتوان بیشترین اثرگذاری اقتصاد و سیستم معیشت در معماری را در این گونه معماری جستجو نمود چرا که حتی جزئیات معماری دستکند نیز ردپایی از سیستم معیشتی و فرهنگ متناسب با آن را در درون خود دارند (منگلی و همکاران، ۱۳۹۶). در بیشتر مجموعه‌های معماری بومی ایران دام و دامپروری به عنوان پیشه اصلی مردمان مطرح است اما در هیچ گونه معماری همانند معماری دستکند نمی‌توان نزدیکی دام و اثرگذاری آن بر کالبد و فرهنگ و سبک زندگی مردمان آن را مشاهده نمود. همانطور که ذکر شد تقدس آیین مهر در ایران زمین همانند جنگاوران نزد چوپانان نیز وجود داشته و مهر از رمه‌ها و مراتع آنان نگاهبانی می‌کرده است. بخش اعظم فضای خانه‌ها در روستاهای میمند، حیلهور، صور و کندوان به زندگی دام و فضای نگهداری علوفه آنها اختصاص پیدا کرده است. از طرف دیگر در موردی همانند میمند این پیشه سبب نوعی کوچ درون ناحیه‌ای توسط مردمان میمند در طول سال و در سه بازه زمانی به شکلی پایدار شده است (اشرفی، ۱۳۹۹: ۱۰۴) که هدف آن نه تنها رسیدگی به دام و بهره‌وری از آن است بلکه همراه و همزمان با اعتدالین و انقلابین بوده است و به گونه‌ای در بین این مردمان تقدس دارد (نمودار ۳ و ۲). با یک ارزیابی اجمالی می‌توان دریافت که در روستاهای دستکند نقش دام در معیشت مردمان بیشتر از نقش کشاورزی باغداری است. در حالی که در روستاهای دارای معماری ساخت اقتصاد مکان به کشاورزی و باغداری بیشتر وابسته است (جدول ۱).

جدول ۱: مقایسه تفاوت سیستم معیشتی در دو گونه معماری بومی (منگلی و همکاران، ۱۳۹۶)

ویژگی معیشت	نوع معماری
- وابستگی به اقتصاد دامپروری	معماری دستکند
- دسترسی به مرتع مناسب	
- وابستگی به منابع همانند جنگل و معادن	
- کوچ درون ناحیه‌ای	
- وابستگی به اقتصاد کشاورزی و باغداری	معماری ساخت
- دسترسی به خاک مناسب برای کشاورزی	
- وابستگی بیشتر به منابع آب	
- یکجانشینی	

نمودار ۲ و ۳: هنجار کوچ و تغییر مکان متناسب با فصول و سیستم تولید متناسب با تغییر مکان در معیشت میمند بر مبنای پژوهش: (اشرفی، ۱۳۹۹) و (منگلی، ۱۳۹۶)

۴-۶. سنت و آیین

سنت تولید دوشاب (شیره پخته انگور) که همه ساله در فصل برداشت انگور که به وفور در دره‌های اطراف میمند وجود دارد قابل توجه است. وجود مکان‌هایی متعدد به نام کارخانه دوشاب (چرخشت) در میمند و دره‌های اطراف و تولید مازاد انگور و خمره‌های قدیمی بزرگ (تصاویر ۳۱ و ۳۲) و گرایش دیر هنگام مردمان میمند به دین اسلام و نوشیدن شراب در مراسم تعمید آیین مهر گواهی است که این تولید و ابزارهای آن روزگاری برای تولید شراب در منطقه به کار میرفته و همین وجه تسمیه میمند که همانا می، من، ده می‌باشد و طلب، می، کردن در زمان حفر این بناها شاید نشانه‌ای دیگر برای این نظر باشد. لازم به ذکر است که فضاهای دستکند به دلیل یکنواختی دما در سایر ملل چون فرانسه و اسپانیا و ایتالیا که شراب تولید می‌کنند به عنوان سرداب نگهداری و عمل‌آوری مواد خوراکی مورد استفاده قرار می‌گیرند (Pardo and Guerrero, 2006).

تصاویر ۳۱ و ۳۲: تصویر نمونه‌ای از کارگاه سنگی دوشاب (چرخشت) و تصویر خمره‌های قدیمی موجود در موزه میمند (نگارندگان)

نمونه‌های تکامل یافته تر چرخش‌های مورد استفاده برای فراوری انگور در منطقه آناتولی به فراوانی در اطراف نواحی کشاورزی به‌خصوص در جوار بناهایی آیینی همانند میتراثیوم‌ها به چشم می‌خورد (تصویر ۳۳ تا ۳۵) که با تطابق آنها با نمونه‌های موجود در اطراف میمند به شباهت کلی این ابزارهای معیشتی می‌توان پی برد. نمونه‌های موجود در میمند به لحاظ فنی و تکنیک حفاری ساده تر و ابتدایی‌تر از نمونه‌های موجود در منطقه فلات آناتولی است؛ این تفاوت نشان‌دهنده نوعی تکامل این ابزار از میمند تا آناتولی می‌تواند باشد.

تصویر ۳۳ تا ۳۵: نمونه‌هایی از چرخش‌های دستکند موجود در سایت باستانی میتراثیوم امیرچای دیاربکر ترکیه و شباهت ساختاری و فنی آنها با چرخش‌های میمند (تصویر ۳۱) مشهود است (Oğuz-Kırca et al, 2022)

۵. بحث

نمونه‌های موجود از بناهای مهرابه‌ها در ایران همانند ورجووی مراغه، قدمگاه آذرشهر و آتشکده آذرخش همگی بناهای دستکند هستند که در دل سنگ حفاری شده‌اند و دلیل اصلی ماندگاری کالبدی آنها همین استفاده از سنگ و کوه به‌عنوان مصالح مقدس و ماندگار است. این آیین باستانی در طی زمان دستخوش تغییرات فراوانی شده و بناهای آن در سیطره بناهای مذهبی سایر اندیشه‌ها همانند آیین زرتشت و اسلام تغییر شکل‌های بنیادین به خود دیده است که ردپای معماری آنها در این تغییرات گم شده و تنها بناهای دستکند باقیمانده این آیین امکان مطالعه آن را فراهم می‌نمایند. از لحاظ کالبدی، وجه اشتراک همه مهرابه‌های یاد شده دستکند بودن آنهاست. هرچند همه بناهای دستکند را نمی‌توان مرتبط با این آیین دانست و بسیاری از گونه‌های کارکردی این معماری همانند دستکندهای مسکونی، بیشتر تحت اثر شرایط اقلیم و زمینه موجود برای ساخت آنها، شکل گرفته‌اند (منگلی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۹۸). اما محدود آثار باقی‌مانده با عملکرد آیینی دستکند، واجد خصائص کالبدی خاصی هستند که در هیچ نوع کاربری دیگری از این گونه معماری به چشم نمی‌خورد (علیپور و همکاران، ۱۳۹۸). استفاده از عناصری همانند دسترسی مستقیم و غیر مستقیم به آب، استفاده از سکوهایی برای نشستن در داخل بنا، سلسله مراتب خاص فضایی و قرارگیری هسته اصلی بنا در انتهای محور بنا، وجود عنصر محراب، حوضچه‌های کم عمق آب، قرارگیری رو به سمت کوهی مقدس، استفاده از حفر به شکل منحنی و شبه

گنبدی پوشش بخش اصلی بنا و طرح پلان ارگانیک یا شبه‌چلیپایی (آزاد، ۱۳۹۱) (علیپور و همکاران، ۱۳۹۸) همگی از مواردی است که در طراحی و ساخت این بناها به چشم می‌خورد، در حالی که در ماهیت کارکردی سایر بناهای دستکند این عناصر و شکل طراحی جایگاه چندانی ندارد.

در مقایسه کالبدی بین بناهای مه‌ری ایران و میتراثیوم‌های اروپایی لازم به اشاره است که تبعیت معماری هر ناحیه از شرایط بستر استقرار و جغرافیای آن به همراه اصول حاکم بر معماری هر منطقه در بستر تاریخ، اصل اساسی ایجاد تفاوت کالبدی بین نمونه‌های یک عملکرد خاص معماری همانند مهرابه‌ها و میتراثیوم‌ها با یکدیگر است. نمونه‌های مهرابه‌های ایرانی به دلیل وجود بستر مناسب برای حفاری بیشتر به شکل دستکند با فرم حفاری ارگانیک یا پلان چلیپایی ساخته شده‌اند (آزاد، ۱۳۹۱)، درحالی که میتراثیوم‌ها در اروپا در بیشتر نمونه‌ها، دارای فرم هندسی مشخص و اغلب نزدیک به مستطیل شکل با تالار ستون‌دار و با مصالحی همانند آجر ساخته شده‌اند. نمونه‌های میتراثیوم‌های دستکند موجود در منطقه فلات آناتولی همانند زرزوان نیز، فرم هندسی گوشه‌دار همانند میتراثیوم‌های رومی دارد و با ظرافت و مهارت بیشتری نسبت به نمونه‌های ایرانی در دل سنگ حفر شده‌اند. نکته اساسی دیگر وجود عناصر تزئینی نمادین در میتراثیوم‌های اروپایی است که به صورت حجاری، نقاشی یا مجسمه در این بناها وجود داشته است در حالی که در مهرابه‌های ایرانی این عناصر تزئینی به چشم نمی‌خورد و از محدود موارد مهرابه‌های دارای تزئینات می‌توان به معبد ورجووی مراغه اشاره کرد که عناصر تزئینی آن الحاقی بوده و در دوره اسلامی با تغییرات عملکرد بنا به آن اضافه شده است (Razani and Hamzavi, 2020) (رازانی و حمزوی، ۱۳۹۷) و یا در آتشکده آذرخش در دوره اسلامی و پس از تغییرات کاربردی بنا به مسجد، تزئینات اسلامی به صورت حجاری بر جداره‌های درونی بنا نقر شده‌اند (کریمی‌ان و سیدین، ۱۳۹۱: ۳۰-۲۸).

با نیم‌نگاهی به مسائل معیشتی در موردی همانند میمند که برای قرن‌ها تابع هنجارهای معیشتی مشخص بوده نیز می‌توان به شواهدی در زمینه ارتباط این مکان با نگرش آیین مهر رسید. تبعیت از چرخه‌ای زیستی که بر پایه دانش نجومی و رخدادهای تقویمی متناسب با این آیین (علیپور و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۰-۳۸) همانند کوچ‌های فصلی در دو انقلاب تابستانی و زمستانی و اعتدال بهاره وجود دارد و می‌تواند گواهی بر اهمیت این زمان‌ها نزد مردمانی باشد که این اندیشه را برای نسل‌ها به ارث برده‌اند. وجود فضاهایی به نام مهرخانه‌ها به عنوان محل زیست گروهی چوپانان، در یکی از تغییر مکان‌های مردم میمند در طی سال (اشرفی، ۱۳۹۹: ۱۰۴) (لباف خانیکی، ۱۳۹۵: ۱۱۸)، نمونه دیگر از تداوم نام و فرهنگ مهر در میان این مردمان است. جایگاه چوپانان و زندگی شبانی در متونی که به آیین مهر نگاه دارند و اهمیت آن بیشتر مورد اشاره قرار گرفت. در این چرخه معیشتی فرهنگی آیین‌های برداشت محصول انگور، فراوری و نگهداری آن و ابزارهای مورد استفاده برای فراوری نیز حائز اهمیت است؛ به تشابهات آن، میان دو مورد اشاره شد؛ که شاهد دیگر بر نقش شراب به عنوان نوشیدنی مقدس در آیین مهر و تولید آن در فرهنگ و زیست مردمان این مکان است که با تغییر مذهب به مرور زمان نقش آن کم‌رنگ شده است. در فرهنگ عامه مردم میمند با جنبه‌های اعتقادی و فرهنگی مواجه می‌شویم که نشانی از ریشه و پیشینه اعتقاد به آیین مهر می‌تواند داشته باشد. اعتقاداتی همانند تقدس حیواناتی چون خروس سپید، کلاغ، سگ و مار و گیاهانی چون درخت سرو، اهمیت و جایگاه طلوع آفتاب، سوگند به کوهستان، جایگاه و تقدس آتش و اجاق، آب و چشمه و آفتاب که نیازمند پژوهش بیشتر برای شناخت ارتباط آنها با ریشه‌هایی از آیین مهر است.

۶. نتیجه‌گیری

این معماری در درجه اول ماحصل نگرشی است که زیستن در کوه و سنگ را مقدس می‌پنداشته است و در تاریخ فرهنگی ایران زمین هیچ آیین و فرهنگی به اندازه آیین مهر به اهمیت معنایی کوه و ارتباط آن با باورهای این فرهنگ معتقد نیست. بنابراین جستجوی مفاهیم و مصادیق کالبدی و مجسم این فرهنگ بایستی در تک‌تک بناهای مهم، با این الگوی معماری مورد ارزیابی قرار گیرد. هرچند فرهنگ عامه و معیشت مردمان ساکن در بناهای مسکونی دستکند بیشترین اثر را بر کالبد این بناها داشته است؛ ولی بنیان‌های مفهومی آیین مهر را بایستی در سیستم معیشت، هنجارها، رسوم و ارتباط آنها با طبیعت جستجو کرد. زندگی چوپانی، آیین‌های قربانی سالیانه، نوع خوراک، چرخه‌های زمانی مشخص برای تغییر در سیستم معیشتی و تقدس آب و آتش از نمونه مصادیق فرهنگی است که به صورت اختصاصی ردپای اثرپذیری از فرهنگ مهر را در آنها می‌توان مشاهده کرد. بناهای آیینی همانند مواردی که یاد شد، مهمترین نمونه‌ها به‌عنوان شواهد اصلی وجود این فرهنگ در این نواحی بود؛ شکل‌گیری این بناها صرفاً بر اساس نیاز به فضای مناسب برای برگزاری مناسک این فرهنگ بوده و مهمترین موارد برای مطالعه در این زمینه است؛ هرچند بسیاری از این نمونه‌ها در دوره‌های بعد به تدریج دستخوش تغییرات کالبدی و کارکردی شده‌اند، اما هنوز قابلیت بیان شواهد باستان‌شناسانه بیشتری برای مطالعه این فرهنگ را دارا هستند. مقایسه دو شکل معماری روستایی دستکند و معماری روستایی با ساخت مصالح، تفاوت‌های جدی ماهیتی این دو را بخوبی مشخص می‌کند؛ با اندکی تفکر منطقی می‌توان دریافت که دلایل شکل‌گیری این دو معماری در بنیان فرهنگی نیز تفاوت اساسی دارند و معماری دستکند به نوعی همان معیشت و فرهنگ متناسب با سنگ و کوه را با خود دارد. شاید بتوان عنوان کرد که نمونه‌های اولیه حضور این آیین در سرزمین ایران، همین اشکال در معماری ایران هستند که با نگاهی ژرف، نوعی ابتدائی بودن را نشان می‌دهند. شاید بناهای اولیه آیین مهرپرستی در ایران، به دور از هرگونه تزئینات و سیستم طراحی پیچیده‌ای به وجود آمدند که تفاوت‌های شکلی و تزئیناتی اساسی با موارد مشابه در آسیای صغیر و اروپا همانند بناهایی موسوم به میترائیوم را دارند؛ این موضوع به تنهایی می‌تواند زمینه یک پژوهش تاریخی و باستان‌شناسی گسترده باشد. فلسفه میترائیوم به عنوان یک فلسفه نمادگرا، خاستگاهی در ایران زمین داشته و در دوره‌های مختلف به صورت دینی مخفی رایج بوده است، بنابراین چندان شناخته شده نیست. آنچه در این گزارش ذکر شد، تنها جنبه مصادق‌یابی فرهنگی دارد و هنوز نمی‌توان با اطمینان کامل معماری دستکند و آثار آن همانند میمند را در زمره آثار مهرپرستی ایران باستان آورد و این امر نیازمند مطالعات بیشتر به خصوص در حوزه انسان‌شناسی معماری دستکند است. با بررسی انجام شده نمادهای فلسفه میترائیوم را می‌توان در فرهنگ و معماری این روستا مشاهده کرد ولی برخی از آنها جنبه‌ای ابتدایی دارند و به وضوح قابل رویت نیستند. شاید بتوان با احتیاط برخی از آثار موجود در میمند و اطراف آن را با توجه به این پژوهش، جزء گونه‌های ابتدایی آثار مهری در ایران به حساب آورد.

پی‌نوشت:

* سنگ‌های آذرآواری (Pyroclastic rocks) گونه‌ای از نهشته‌های آذرین است که همراه با خاکستر در فوران آتشفشان در دامنه‌های آن شکل می‌گیرند و به دلیل استحکام مناسب و قابلیت حفر، بیشتر بناهای معماری دستکند ایران در این لایه‌های سنگی ساخته شده‌اند.

منابع

۱. آزاد، میترا. (۱۳۹۱). *نیایش و کوه بررسی نیایشگاه‌های صخره‌ای ایران*. اولین همایش بین‌المللی معماری دستکند. پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری. کرمان، پاییز ۹۱
۲. اسدآبادی، رضا. (۱۳۷۴). *بررسی و شناسایی حوزه میمند*. گزارش سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، کرمان
۳. اشرفی، مهناز، (۱۳۹۰) *پژوهشی در گونه‌شناسی معماری دستکند*. نامه معماری و شهرسازی، شماره ۷، بهار و تابستان، ۲۵ تا ۴۷
۴. اشرفی، مهناز، (۱۳۹۹)، *پایداری در معماری استقرارهای منظر فرهنگی میمند*، مطالعات معماری ایران، شماره ۱۷، بهار و تابستان
۵. اشرفی، مهناز، (۱۴۰۰)، *طراحی معماری در محوطه میراث روستایی بررسی موردی: طراحی‌های انجام شده در روستای تاریخی میمند*، نامه معماری و شهرسازی، شماره ۳۲، پاییز و زمستان
۶. اولیا، محمد رضا و آمنه اولیا و بینه اولیا. (۱۳۹۱). *مساجد دستکند پژوهش موردی، مسجد جامع میمند*. اولین همایش بین‌المللی معماری دستکند. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پاییز ۹۱
۷. افشار، ایرج. (۱۳۷۱). *یزد نامه*. نشر یزدان. تهران. چاپ دوم
۸. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۷۱). *کله گوشه نوشیروان*. نشر اساطیر. چاپ دوم
۹. بهار، مهرداد. (۱۳۸۹). *پژوهشی در اساطیر ایران*. نشر آگه. تهران
۱۰. پاتینجر هنری. (۱۳۴۸). *سفرنامه*. ترجمه دکتر شاپور گودرزی. کتابفروشی دهخدا.
۱۱. پوردوود، ابراهیم. (۱۳۵۶). *یسنا*. به کوشش بهرام فره‌وشی. انتشارات دانشگاه تهران
۱۲. حامی، احمد. (۱۳۵۵). *بخ مهر*. انتشارات داورنیا. چاپ اول. تهران
۱۳. حسینی، زهرا. (۱۳۸۰). *شهربابک سرزمین فیروزه*. مرکز کرمانشناسی. کرمان. چاپ اول
۱۴. حیدری، احمد. (۱۳۷۹)، *بررسی معابد صخره‌ای پارسی و ساسانی حوزه زاگرس*، پایان نامه ارشد باستانشناسی، دانشگاه تهران
۱۵. دوستخواه، جلیل. (۱۳۸۳). *اوستا، کهن‌ترین سروده‌های ایران*. نشر مروارید. تهران
۱۶. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۴۶). *لغت‌نامه*. به کوشش دکتر محمد معین. انتشارات دانشگاه تهران.
۱۷. رازانی مهدی، حمزوی یاسر. *ساختارشناسی ملاط‌های تاریخی در آرایه های معماری و اندود داخلی معبد صخره‌ای ورجووی مراغه، ایران*. پژوهش باستان سنجی. ۱۳۹۷؛ ۴ (۲): ۳۱-۳۳
۱۸. رضایی، مسلم و حمیدرضا آریان‌فر، (۱۴۰۳)، *تحلیل ساختار فضایی نیایشگاه‌های مهری (میترائیسم) در ایران باستان به استناد مطالعات باستان‌شناختی*، فصلنامه مطالعات ایران‌شناسی، سال هشتم، شمار ۱، شماره پیاپی ۲۲، بهار ۱۴۰۳
۱۹. سازمان جغرافیای نیروهای مسلح. (۱۳۸۲). *فرهنگ جغرافیای آبادی‌های استان کرمان، شهرستان شهربابک*. تهران. چاپ اول

۲۰. سازمان میراث فرهنگی، (۱۳۸۰ تا ۱۳۸۵)، *اسناد مستند سازی، پایگاه میراث فرهنگی* میمند. کرمان
۲۱. ستارنژاد، سعید، (۱۳۹۹)، *قدمگاه آذرشهر نیایشگاه اسلامی یا مهربابه اشکانی؟*، فصلنامه اثر، سال ۴۱، شماره ۱، بهار ۱۳۹۹
۲۲. شجاع‌دل، نادره، (۱۳۸۴)، *پیشینه مهرپرستی و نیایشگاه مهر ورجوی مراغه، تاریخ پژوهی، پاییز و زمستان ۱۳۸۴* شماره ۲۴ و ۲۵
۲۳. شکاری نیری، جواد و علی اصغر میرفتاح. (۱۳۷۴). *دهکده صخره‌ای ابازر*. مجله اثر. شماره ۲۶ و ۲۷
۲۴. شورتهایم، المار. (۱۳۸۷). *گسترش یک آیین ایرانی در اروپا*. ترجمه نادرقلی درخشانی. نشر ثالث. تهران
۲۵. شیروانی، زین العابدین. (۱۳۴۲). *بستان السیاحه*. کتابخانه سنایی. چاپ سوم. تهران
۲۶. علیپور، سارا، نصیر سلامی، محمد رضا و محمد منصور فلامکی، (۱۳۹۸)، *تحلیل ساختار منظر ستایشگاه‌های مهری، نشریه علمی باغ نظر، ۱۶ (۷۴): ۳۱-۴۲* مرداد
۲۷. فرشیدفر، رضا، حسین علی زاده و حسن درخشی، (۱۴۰۲) *طبقه‌بندی و تحلیل معماری صخره‌ای شمال غرب ایران، نشریه صفا، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲*
۲۸. کریمیان، حسن و ساسان سیدین، (۱۳۹۱)، *استمرار روند تبدیل آتشگاه به مسجد تا قرن هفتم هجری، نمونه موردی: مسجد سنگی داراب، نشریه باستان‌شناسی ایران، دوره ۲، شماره ۲ - شماره پیاپی ۳، اسفند ۱۳۹۱، صفحه ۲۴-۳۹*
۲۹. کریمی، فریبا. (۱۳۸۶). *نگرشی نو به کنده نگاره‌های صخره‌ای ایران بر مبنای مطالعات میدانی، باستان پژوهی*. دو فصلنامه ایران‌شناسی. دوره جدید. سال دوم. شماره ۳. بهار و تابستان
۳۰. لباف خانیکی، میثم. (۱۳۹۱). *تحلیل تطبیقی یک فرم خاص در معماری دستکند: مهربابه‌های ایرانی و میترائیم‌های رومی*. اولین همایش بین‌المللی معماری دستکند. پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری. کرمان، پاییز ۹۱
۳۱. لباف خانیکی، میثم. (۱۳۹۵). *سیر تحول منظر فرهنگی میمند کرمان با تکیه بر مطالعات تاریخی و یافته‌های باستان‌شناختی*. مطالعات باستان‌شناسی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران)، ۸ (۲)، ۱۱۱-۱۳۰.
۳۲. مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲). *نزه القلوب*. به کوشش لسترنج. نشر دنیای کتاب. چاپ اول. تهران
۳۳. منصورزاده، یوسف، بهفروزی، مینو. (۱۳۹۷). *تحلیلی بر آیین قربانی میترا و نمادهای آن بر اساس آثار هنری*. نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی. دوره ۲۳، شماره ۴، زمستان، صص ۶۰-۵۱
۳۴. منگلی، محمد، رضا ابونئی و فاطمه مهدی‌زاده سراج، (۱۳۹۶)، *بازشناسی ویژگی‌های منحصر به فرد ساخت سکونتگاه‌های دستکند ایران (نمونه موردی مجموعه میراث جهانی روستای میمند شهربابک کرمان)*، نشریه مطالعات برنامه ریزی سکونتگاه‌های انسانی، دوره ۱۲ شماره ۴ زمستان ۱۳۹۶
۳۵. منگلی، محمد، (۱۳۹۶)، *اثر اقلیم و بستر بر پیدایش معماری دستکند ایران با رویکرد حفاظت*، رساله دکتر مرمت بناها و بافتهای تاریخی، دانشگاه هنر، اصفهان، ایران
۳۶. منگلی، محمد. (۱۳۸۴). *باززنده سازی روستای تاریخی میمند*. پایان نامه کارشناسی ارشد مرمت بناها و بافتهای تاریخی. دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز. تهران
۳۷. موسوی، قاسم. (۱۳۸۴). *معبد صخره‌ای داش کسن*. نشریه کیهان فرهنگی. شماره ۳۳۰

۳۸. نیلبرگ، هنریک ساموئل. (۱۳۸۳). *دین‌های ایران باستان*. ترجمه سیف‌الدین نجم‌آبادی. انتشارات دانشگاه شهید باهنر. کرمان
۳۹. ورجاوند، پرویز. (۱۳۵۱). *نیایشگاه قدمگاه نشانی از یک معبد مهری و شاهکاری از معماری صخره‌ای*. نشریه هنر و مردم
۴۰. ورمازرن، مارتین. (۱۳۸۶). *آیین میترا*. ترجمه بزرگ نادرزاد. نشر چشمه. تهران
۴۱. همایون، غلامعلی. (۱۳۵۳). *پژوهشی درباره روستای تاریخی میمند*. نشریه بررسی‌های تاریخی. سال هفتم. شماره ششم

References:

1. Abbassi, N., & Soleimani Abhari, H. (2020). Ghadamgah: the Natural or Carved Human Footprints and its Significance in the Iranian Religious Beliefs before and after the Advent of Islam. *Historical Researches*, 12(3), 35-50. doi: 10.22108/jhr.2020.124988.2072
2. Afshar, Iraj. (1992). *Yazd Namah*, Yazdan Publishing. Tehran. second edition [Persian]
3. Alipour, Sara, Nasir Salami, Mohammad Reza and Mohammad Mansour Flamaki, (2018), *Analyzing the landscape structure of Mehri shrines*, Bagh Nazar scientific publication, March 16 (74): 31-42/31 [Persian]
4. Asadabadi, Reza. (1995). *Examining and identifying the report of Meymand*. Report of Cultural Heritage, Crafts and Tourism Organization, Kerman [Persian]
5. Ashrafi, Mahnaz, (2017) *A research on the typology of troglodytic architecture*, *Architecture and Urbanism Letter*, No. 7, Spring and Summer, 25-47 [Persian]
6. Ashrafi, Mahnaz, (2019), *sustainability in the architecture of Meymand cultural landscape settlements*, *Iranian architectural studies*, number 17, spring and summer, [Persian]
7. Ashrafi, Mahnaz, (2021), *architectural design in the rural heritage area, a case study: designs done in the historic village of Meymand*, *Architecture and Urban Design Letter*, No. 32, Autumn and Winter [Persian]
8. Azad, Mitra. (2011). *Pray and Mountain, a survey of rock shrines in Iran*. The first international conference of troglodytic architecture. Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. Kerman, fall [Persian]
9. Bahar, Mehrdad. (2010). *A research in Iranian mythology*. Agah publication. Tehran, [Persian]
10. Bastani Parisi, Mohammad Ibrahim. (1992). *Kolahgosheh Noshhirvan*. Mythology publication. second edition, [Persian]
11. Coskun, Aytac, E. Deniz Oğuz-Kirca. (2022), *beyond the roman east: an archaeological evaluation of the mithraeum based on its architectural authenticity at castrum zerzevan (diyarbakir, turkey)*, *Journal of Ancient History and Archaeology* No. 9.2/2022 94-105, <https://doi.org/10.14795/j.v9i2.724>
12. Dekhoda, Ali Akbar. (1968). *dictionary*. Through the efforts of Dr. Mohammad Moin. Tehran University Publications. [Persian]

13. Dostkhah, Jalil. (2004). *Avesta, the oldest poems of Iran*. Pearl Publishing. Tehran. [Persian]
14. Farshidfar, Reza, Hossein Alizadeh and Hassan Derakhshi, (2023) Classification and Analysis of Rock Architecture of Northwest Iran, *Sofeh Magazine*, Number 1, Spring [Persian]
15. Fuentes Pardo, José María , Ignacio Cañas Guerrero, (2006) Subterranean wine cellars of Central-Spain (Ribera de Duero): An underground built heritage to preserve, *Journal of Tunnelling and Underground Space Technology*, Volume 21, Issue 5, September 2006, Pages 475–484
16. Hamzavi Y, Razani M. (2020). A Study of the Troglodytic Architecture of Varjuy Rocky Temple in Maragheh, with a Special Look at Architectural Decorations. *Parseh J Archaeol Stud.* 4(11), 169-188. doi:10.30699/PJAS.4.11.169
17. Hami, Ahmed. (1977). *Bagh Mehr*, Davarnia Publications. First Edition. Tehran. [Persian]
18. Heydari, Ahmed. (2000), investigation of Parthian and Sassanid rock temples of Zagros region, archeology master's thesis, University of Tehran. [Persian]
19. Homayun, Gholam Ali. (1974). A research about the historical village of Meymand. *Journal of historical reviews*. 7th year No 6th . [Persian]
20. Hosseini, Zahra. (2001). *Shahrbabak, the land of turquoise*. Center of Kermanology. Kerman. First Edition. [Persian]
21. Karimi, Fariba. (2007). A new approach to Iranian rock carvings based on field studies, archeology. *Two Iranian studies quarterly*. new course. second year. Number 3. spring and summer. [Persian]
22. Karimian, Hassan and Sasan Seydin, (2013), the continuation of the process of turning the fireplaces into a mosque until the 7th century AH, case example: Darab Stone Mosque, *Iranian Archeology Journal*, Volume 2, Number 2 - Serial Number 3, March, page 24- 39[Persian]
23. Kiani, M., Hashemi, M., Ajalloeian, R., & Benavente, D. (2022). Investigating the geological and geomechanical characteristics governing the weathering behavior of Meymand tuff. *Environmental Earth Sciences*, 81(2), 45. <https://doi.org/10.1007/s12665-022-10169-3>
24. Labaf Khaniki, Maitham. (2015). The evolution of the cultural landscape of Maymand, Kerman, based on historical studies and archaeological findings. *Archaeological Studies (Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran)*, 8(2), 111-130. [Persian]
25. Mangeli, M., and Adel Sattaripour. (2009). A report on potentials of restoration and revitalization of Meymand historical village. 4th international conference of sustainable development and planning. WIT press
26. Mangeli, Mohammad, Farshid Aram, Reza Abouei, and Fatemeh Mehdizadeh Saradj, (2022), A New Look at Excavation Techniques and Design of Rock-Cut Architectures, *Designs* 2022, 6, 64. <https://doi.org/10.3390/designs6040064>
27. Mangeli, Mohammad, Farshid, Aram, Sajd, Akbari Balderlu, Salman, Babayi, Amirhosein, Mosavi, (2023). Assessing indoor thermal comfort of rock-cut architecture in Meymand world heritage site during winter and summer, *Energy Reports*, <https://doi.org/10.1016/j.egyr.2023.06.056>, 10 (2023) 439–450

28. - Mangeli, Mohammad, Reza Abouei and Fatemeh Mehdizadeh Saradj, (2016), Recognizing the unique characteristics of the construction of Rock-cut settlements in Iran (a case study of the world heritage complex of Maimand Village, Shahrabak, Kerman), *Journal of Human Settlements Planning Studies*, Volume 12, Number 4, Winter [Persian]
29. Mangeli, Mohammad, (2016), the effect of climate and context on the emergence of rock-cut architecture in Iran with a conservation approach, Ph.D thesis on the restoration of historical buildings and structures, Isfahan Art University, Isfahan, Iran [Persian]
30. Mansourzadeh, Youssef, Behfrozi, Mino. (2017). An analysis of Mithra's sacrificial ritual and its symbols based on works of art. *Fine Arts Journal: Visual Arts*. Volume 23, Number 4, Winter, pp. 51-60 [Persian]
31. Mostofi, Hamdallah. (1984). *Nazah al-Qulob By Lestrangle's efforts*. Book world publication. First Edition. Tehran. [Persian]
32. Nilberg, Henrik Samuel. (2004.) *Religions of ancient Iran*. Translated by Saifuddin Najmabadi. Publications of Shahid Bahonar University. Kerman [Persian]
33. Ognyanov, Ognyan, Penka Maglova, Alexey Stoev, (2022). analysis of three-dimensional spatial structures in archaeoastronomy: 3d model of the rock-cut monument "belintash", bulgaria, *Journal of Ancient History and Archaeology* No. 9.2/2022 219-230, <https://doi.org/10.14795/j.v9i2.772>
34. Oğuz-Kırca, Eser Deniz and Coşkun, Aytaç. (2022) "The Winery in Context: The Workshop Complex at Ambarçay, Diyarbakır (SE Turkey)" *Open Archaeology*, vol. 8, no. 1, 2022, pp. 502-535. <https://doi.org/10.1515/opar-2022-0241>
35. Omrani, B., & Moradi, A. (2021). A Critical Review Towards the Mithraic Function of the So-Called Mihr-Temple at Maraghe. *Journal of Archaeological Studies*, 13(1), 117-138. doi: 10.22059/jarcs.2020.298298.142853
36. Omrani, B., & Moradi, A. (2015). The Role of the Parthian's Zakhak Complex in the Expansion of Mithraism and its Regional Architectural Characteristics. *Journal of Archaeological Studies*, 6(2), 113-130. doi: 10.22059/jarcs.2015.54177
37. Organization of Geography of the Armed Forces. (2003). *Geography culture of the settlements of Kerman province, Shahrabak city*. Tehran. First Edition. [Persian]
38. - Olya, Mohammad Reza and Amina Olya and Bineh Olya. (2011). The rock-cut architecture used in the case study Jame Mosque of Meymand. The first international conference of troglodytic architecture. Cultural Heritage and Tourism Organization, Fall. [Persian]
39. Pottinger. Henry. (1970). *Travelogue* translated by Dr. Shapoor Gudarzi. Dekhoda bookstore. [Persian]
40. Pordawood, Ibrahim. (1978). *Yesna* By the efforts of Bahram Farhvoshi. Tehran University Publications, [Persian]
41. Razani Mehdi, Hamzai Yasser. (2018), Structural analysis of historical mortars in the architectural arrays and interior cladding of Verjovi rock temple in Maragheh, Iran. *Archaeological research*. 1397; 4 (2): 21-33 [Persian]

42. Rezaei, Muslim and Hamidreza Arianfar, (2023), Analysis of the Spatial Structure of Mehri Shrines (Mithraism) in Ancient Iran Based on Archaeological Studies, Iranian Studies Quarterly, Year 8, Number 1, Number 22, Spring, [Persian]
43. Sattarnezhad, S., Naseri Somei, H., & maroufi aghdam, E. (2021). Investigating and Analyzing the Nature of the Troglodyte Architecture of the Imamzadeh Masum in Maragheh. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 10(27), 213-234. doi: 10.22084/nbsh.2019.19002.1936
44. Sattranzhad, Saeed, (2019), Qadamgah Azarshahr, an Islamic prayer house or a Parthian mehrabeh?, *Athar journal*, Quarterly, Year 41, Number 1, Spring [Persian]
45. Schortheim, Elmar. (2008). The spread of an Iranian religion in Europe. Translated by Nadergholi Derakhshani. Third publication. Tehran. [Persian]
46. Shekhari Neiri, Javad and Ali Asghar Mirftah. (1995). Abazar Rock Village. *Athar journal*. No. 26 and 27 [Persian]
47. Shirvani, Zain al-Abidin. (1965). *Bostan Al Sayahat*. Sanaei Library. Third edition. Tehran. [Persian]
48. Shujadel, Nadereh, (2004), History of Mehr worship and Maragheh Mehr Verjovi Shrine, *Research History*, Autumn and Winter, No. 24 and 25 [Persian]
49. Varjavand, Parviz. (1972). Qadamgah prayer house is a sign of a Mehri temple and a masterpiece of rock architecture. *Art and People magazine*. Tehran. [Persian]
50. Vermaseren. Maarten Jozef, (2007), *Mithra's religion*, translated by: Bozorg Naderzad, Cheshmah publication, Tehran. [Persian]
51. <https://www.britannica.com/topic/Mithraism>